

شیرازی، میرزا آقا حاج محمد معصوم
ملقب به معصوم‌علیشاه و نایب‌الصدر شیرازی
(۱۲۷۰-۱۳۴۴ق)

سیده شبنم شمس‌الدین

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ایران‌شناسی
دانشگاه تهران

چکیده

اساساً گنجینه‌های خانوادگی نقش بسیار پررنگ و مهمی در تعیین هویت افراد خانواده، از هر قشر اجتماعی، بازی می‌کنند. باید در نظر داشت که خانواده‌های گوناگونی در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت، یا همان بافت زمانی و مکانی، طیف وسیعی از تجربیات را از سر می‌گذرانند که گاه ممکن است در مواردی شبیه به یکدیگر اما همچنان دارای نقاط متمایزکننده‌ای از هم باشند. یکی از این انواع میراث‌های خانوادگی، اسناد مکتوبی چون دفاتر و کاغذهای قدیمی است که از نسلی به نسل دیگر به ارث رسیده‌است. سند مکتوب حاضر که مورد تحقیق نگارنده بوده و در این راه با رویکرد توصیفی و تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته‌است، در واقع بخشی از میراث به‌جای‌مانده برای خانواده نظرعلی، از خانواده‌های قدیمی شیراز است. با تحقیق در باب این سند و انواع نوشته‌های مکتوب در آن و دیگر منابع مرتبط با جریان‌های عرفانی، نگارنده بدین نتیجه رسید که نایب‌الصدر شیرازی یکی از شخصیت‌های مهم مرتبط با جریان‌های عرفانی و قیام مشروطه بوده که تا به امروز کمتر مورد شناخت و تحقیق قرار گرفته‌است.

کلیدواژگان

نایب‌الصدر شیرازی، عرفان، انقلاب مشروطه، شیراز، نظرعلی.

**Shirazi, Mirza Agha Haj Mohammad-Ma'soom;
Known as Ma'soom-Ali-Shah
and Naieb al-Sadr Shirazi
(1854-1926)**

Seyedeh Shabnam Shamsedin

M. A. Graduate, Iranology
University of Tehran

Abstract

Fundamentally the family heritages play important roles in identifying the identity of different people from diverse social classes. In different times and places which could be called as contexts, different families undertake a broad range of experiences which might be similar in some cases for multiple families, but still specific according to the points they refer to. One of these heritages can counted as written documents such as the old papers and notebooks which have been passed from generation to generation. This written document which has been studied thoroughly via comparative descriptive method is one of the things remained to one of the old families of Shiraz, Nazar-Ali family. considering the book and the type of writings it includes and the other sources for those related to mystique flows, the researcher came to this point that “Naieb al-Sadr Shirazi” actually was one of the important figures among those concerned with the mysticism and of course the constitution uprising who has not been known or even studied well till this time.

Keywords

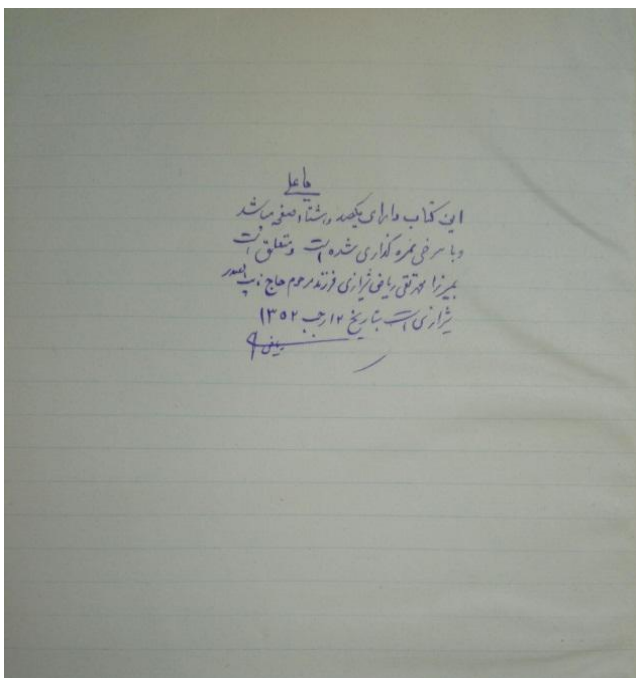
Naieb-al-Sadr Shirazi, Mysticism, Constitutional Revolution, Shiraz, Nazar-Ali.

درآمد

تصویر ۱ تا ۴)

رو و توی جلد و برگهایی از سند خطی خانوادگی مورد تحقیق
(مأخذ: سیده شبنم شمس‌الدین)

تصویر ۵) صفحه ماقبل آخر سند خطی خانوادگی مورد تحقیق
(مأخذ: سیده شبنم شمس‌الدین)

«نایب‌الصدر شیرازی» و رویکرد عرفانی وی همیشه مبحثی آشنا در میان بستگان مادری نگارنده، به‌خصوص خانواده «نظرعلی» از ساکنان قدیمی شیراز که حضورشان در این شهر به دوران پیش از پهلوی اول می‌رسد، بوده‌است. نگارنده که از کودکی با نام نایب‌الصدر آشنا بوده، با مشاهده دستخط و امضای محمدتقی ریاض شیرازی، فرزند نایب‌الصدر، در صفحه ماقبل آخر سندی خانوادگی (تصویر ۱-۴)، به فکر انجام این تحقیق افتاد.

این سند خطی متعلق است به خانواده ابطحی، از وابستگان خانواده نظرعلی؛ و محتوای ۱۸۱ صفحه از آن -به اقتضای شغل نظامی نویسنده- در زمینه مسائل نظامی است و ارتباط خاصی با موضوع مورد بحث ندارد، اما در صفحه ماقبل آخرش (تصویر ۵)، نامی از نایب‌الصدر شیرازی برده شده‌است^۱:

یا علی

این کتاب دارایی یکصد و هشتاد صفحه می‌باشد

و با سرخی نمره‌گذاری شده‌است و متعلق است

بمیرزا محمدتقی ریاض شیرازی فرزند مرحوم حاج نایب‌الصدر

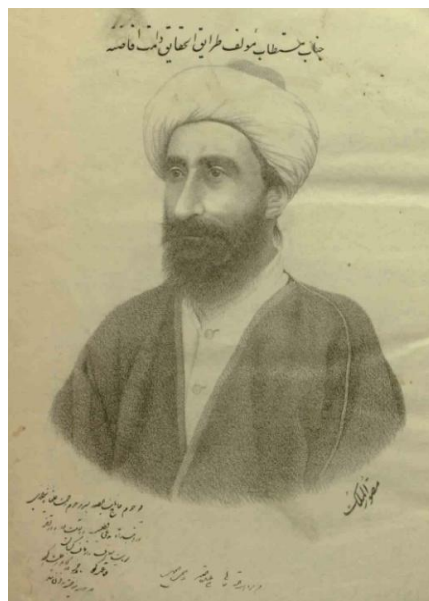
شیرازی است بتاريخ ۱۲ رجب ۱۳۵۲

ریاض

(۱) این نوشته به رسم امانت، عیناً با رسم‌الخط زمانش و حتی یک غلط نگارشی (واژه تکرار شده «است») موجود در آن، نقل شده‌است.

تصویر ۶) تمثال نایب‌الصدر شیرازی
اثر مصورالملک، برگرفته از کتاب خطی *طرائق الحقایق*
(مأخذ: دفتر کتب کتابخانه ملی، شماره سند: ۱۶۸۹۹)

زندگی نایب‌الصدر شیرازی

میرزا آقا حاج محمد معصوم شیرازی (تصویر ۶) مشهور به «نایب‌الصدر شیرازی» و ملقب به «معصوم‌علیشاه»، فرزند کوچک زین‌العابدین میرزا کوچک رحمت‌علیشاه در روز چهارشنبه، چهاردهم ربیع‌الاول سال ۱۲۷۰ ق در شیراز متولد شد (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳). رحمت‌علیشاه، پدر نایب‌الصدر شیرازی، معروف به میرزا کوچک و منسوب به نایب‌الصدر پس از درگذشت حاج زین‌العابدین شیروانی ملقب به مست‌علیشاه، جانشین او شد (سیدین، ۳۲۸-۳۲۹). رحمت‌علیشاه رهبر طریقت نعمت‌اللهی در شیراز بود که به واسطه علاقه شدید محمد شاه قاجار به صوفی‌گری و حکم‌وی، وزیر مالیه فارس شد و از آن پس، پادشاه قاجار او را نایب‌الصدر نامید (امینی به نقل از کسروی، ۳۴۶).

معصوم‌علیشاه، پسر رحمت‌علیشاه، مورد تربیت عمومی پدر خود، حاج آقا محمد (منورعلیشاه) در شیراز قرار گرفت و پس از آن با عزیمت به عراق شروع به فراگیری علوم اسلامی از جمله فقه و حدیث، فلسفه و کلام و منطق، عرفان و ادبیات عربی به مدت چهار سال (۱۲۸۹-۱۲۹۳ ق) نزد فاضل اردکانی کرد و در سال ۱۲۹۳ به شیراز بازگشت (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳). اما چندین سال بعد در سال ۱۳۰۴ به پیشنهاد برخی از دوستانش ساکن تهران شد و یک سال بعد در سال‌های ۱۳۰۵-۱۳۰۶ به سفر حج رفت (جابری‌زاده، چکیده). وی نزد ملا سلطان، مشرف به فقر شد و پس از فوت وی، داعیه قطبیت به هم زد و معارض ملاعلی، نورعلیشاه ثانی گردید (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳). در آغاز مشروطیت، به جمع آزادی‌خواهان پیوست و پس از آن در مجلس ملی به سمتی مهم دست یافت. در این دوران گروه فاطمی را تشکیل داد و همزمان با به توپ بستن مجلس در سال ۱۳۲۶ اقدام به تحصن در شاهزاده عبدالعظیم نمود. در این هنگام، با وساطت نایب‌التولیه شهری و کسب اجازه از محمدعلی شاه قاجار، به خراسان تبعید و در سه کیلومتری جویمند ساکن شد (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳؛ سلیمانی، ۱۹۳).

حاج نایب‌الصدر شیرازی در سال ۱۳۳۰ پس از درک محضر حاج سلطان ملا محمد معروف به سلطان‌علیشاه، به وی گروید و از مریدان او گشت. وی اغلب بلاد ایران، عراق، قلمرو عثمانی، ترکستان، هند و عربستان را سیاحت نمود و در اواخر عمر، مدتی ریاست اوقاف گرگان و گناباد را بر عهده داشت (سلیمانی، ۱۹۳). وی پس از درگذشت منورعلیشاه، بر جنازه وی نماز گزارد. معصوم‌علیشاه از همسر شیرازی خود که از منسوبینش نیز بود صاحب دو فرزند به نام‌های میرزا محمدحسین ریاض شیرازی، قاضی عدلیه، و محمدتقی‌خان ریاض شیرازی، آجودان و افسر ژاندارمری شد و حاصل ازدواج دوم او با همسر رشتی پسری بود به نام سرهنگ مهدی‌خان رحمت‌شاهی. نایب‌الصدر شیرازی هفده سال پس از تبعید در هفتادویک‌سالگی چشم از جهان فروبست و در قبرستانی در غرب مشهد به خاک سپرده شد (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳).

آثار نایب‌الصدر شیرازی

نایب‌الصدر شیرازی پس از بازگشت از سفر حج، سفرنامه خود را تحت عنوان *تحفة الحرمین و سعادة الدارین* نگاشت و در همان سال در بندر بمبئی به چاپ رساند که نسخه‌هایی از آن به ایران آمد و در سال ۱۳۶۲خ در ایران توسط نشر بابک منتشر شد (اباذری، ۶۶). از نکات مهم اشاره‌شده در این سفرنامه، توصیفات محل قبر عبدالله پدر پیامبر (ص) است. آنچنان‌که نایب‌الصدر می‌نویسد، وی در سال ۱۳۰۵ق از آن محل دیدن و اشعار ترکی نوشته‌شده در بقعه را در کتابش ذکر کرده‌است. بر اساس این اشعار، بقعه عبدالله در سال ۱۲۴۵ق بر روی قبر پدر پیامبر ساخته شده‌است (جعفریان، ۳۵۲).

کتاب پیشین او *طرائق الحقایق* نام داشت که تحت نظر خود مؤلف با مقدمه ذکاء‌الملک فروغی، پدر نخست‌وزیر وقت ایران، با کمک حسینقلی‌خان مخبرالدوله در سال ۱۳۱۳خ به چاپ رسید. میرزا محمدعلی معلم حبیب‌آبادی در *مکارم الآثار* درباره کتاب *طرائق الحقایق* به این نکته اشاره می‌کند که از حاج سید احمد دهکردی شنیده که جلد اول *طرائق* را به خط رحمت‌علیشاه در شیراز دیده و حاجی نایب‌الصدر فرزند رحمت‌علیشاه تصرفاتی در آن داشته‌است (مدرسی چهاردهی، ۶۸۰-۶۸۳).

آثار در باب نایب‌الصدر شیرازی

از کتب منتشرشده با محوریت موضوعی نایب‌الصدر و سفرهای او، کتاب *مسافرت گیلان* است در حوزه شرح سفر وی به گیلان بین سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۶ق، که به کوشش دکتر هومن یوسف‌دهی و همت حوزه هنری استان گیلان، از سوی انتشارات فرهنگ ایلیا به چاپ رسیده‌است. از تحقیقات انجام‌شده به شکل پایان‌نامه درباره بررسی احوال نایب‌الصدر شیرازی می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمدعرفان جابری‌زاده به نام *بررسی احوال و آرای حاجی نایب‌الصدر شیرازی در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران* اشاره کرد.

منابع و مأخذ

- اباذری، علیرضا؛ «شاهکاری از احیای متون، داستان یک عقبگرد»، *آینه پژوهش*، دوره ۲۱، شماره ۱۲۲، تیر ۱۳۸۹، صص ۶۶-۷۶.
- امینی، محمد؛ *صوفی‌گری - بازبینی و ویرایش صوفی‌گری احمد کسروی*، کالیفرنیا: شرکت کتاب، ۱۳۹۳.
- جابری‌زاده، محمدعرفان؛ *بررسی احوال و آراء حاجی نایب‌الصدر شیرازی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، استاد راهنما: علی مهدی‌زاده شهری، استاد مشاور: شهرام پازوکی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- جعفریان، رسول؛ *آثار اسلامی مکه و مدینه، ویراستار: علی ورسه‌ای*، تهران: مشعر، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- سلیمانی، کریم؛ *القاب رجال دوره قاجاریه*، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.
- سیدین، علی؛ *پشمینه‌پوشان: فرهنگ سلسله‌های صوفیه*، تهران: نشر نی، ۱۳۸۹.
- شیرازی، نایب‌الصدر؛ *سفرنامه نایب‌الصدر شیرازی*، تهران: بابک، ۱۳۶۲.
- شیرازی، معصوم‌علیشاه نعمت‌اللهی؛ *طرائق الحقایق*، نسخه خطی، محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، شناسه: ۱۷۰۹۸۸۹.
- شیرازی، میرزا محمدمعصوم نایب‌الصدر؛ *مسافرت گیلان*، به کوشش هومن یوسف‌دهی، رشت: فرهنگ ایلیا، بی‌تا.
- مدرسی چهاردهی، نورالدین؛ «معصوم‌علیشاه»، *مجله وحید*، شماره ۱۰۵، صص ۶۸۰-۶۸۳.